NUH OĞLU YAFƏSLƏ (OLCAYLA) BAĞLI ETNOQONİK MİFLƏR: TÜRKLƏRİN İLKİN ATA YURDU VƏ İLK TÜRK DÖVLƏTİ

Posted on Fevral 20, 2012 by Bəxtiyar Tuncay

Bəxtiyar Tuncay

1. **Məsələnin qoyuluşu.**

Folklorşünas alimlərimizin gərgin əməyi sayəsində ötən əsrdən etibarən ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən son dərəcə zəngin folklor materialı toplansa da, bu materialın tarixçilərimiz tərəfindən nəzərə alınması və tədqiqatlara cəlb edilməsi istiqamətində olduqca az iş görülmüşdür. Fikrimizcə, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu folklorşünaslığımız qarşısında yeni üfüqlr açа bilər. Bu isə öz növbəsində yeni tədqiqat istiqamətlərini müəyyən edər.

2. **İşin məqsədi.**

Bu məqalədə məqsəd Azərbaycan ərazisindən toplanılan folklor materialının daşıdığı informativ yükü qədim qədim tarixi qaynaqlar əsasında şərh etməklə, şifahi xalq ədəbiyyatımızın köklərinin çox- çox qədimlrə uzandığını, bu yolla mənəvi mədəniyyətimizin də maddi mədəniyyətimiz qədər qədim olduğunu sübut etməkdir. Lakin bu yeganə məqsəd deyil. Əgər deyilənə nail olunarsa, Azərbaycanın aborigen əhalisinin pratürklər olduğu sübut edilmiş olar ki, bu da məqaləmizin ən əsas hədəfidir.

Azərbaycanda qurulan ilk türk dövləti, onun qurulma tarixi və ilk xaqanları haqqında dəqiq söz söyləyə bilmək üçün yetərincə yazılı məlumat vardır. Lakin tədqiqatçılar bu məlumatları nədənsə gözardı etmiş və ya onları ciddiyə almamışlar. Həqiqət isə budur ki, bu məlumatlar müxtəlif minilliklərə və əsrlərə aid olsalar da bir-biri ilə inanılmaz dərəcədə üst-üstə düşməkdə, bir-birini tamamlamaqdadırlar. Həmin məlumatlara əsasən, Azərbaycanda xaqanlıq institutunun təsisi və dövlətçilik tarixinin başlanğıcı Nuh tufanından sonraya təsadüf edir və bilavasitə Nuh əleyhissəlamın adı ilə bağlanır. Azərbaycanın və ümumiyyətlə türklərin ilk xaqanı kimi isə Həzrət Nuhun oğlu, samilərin Yafəs, türklərin isə Olcay (və ya Bulca, Abulca) adı ilə tanıdıqları şəxsin adı çəkilir.

Vlll əsrdə yaşmış alban tarixçisi Musa Kağankatlı özünün "Alban tarixi" kitabında Yafəsin soyu və bu soyun hakimiyyəti altında olan torpaqlar barədə çox maraqlı və qiymətli məlumatlar verməkdədir:

"Qardaşlar Nuhun təkidi ilə bir-birini qarət etməyəcəkləri barədə and içdikdən sonra Nuhun Yafəsə təyin etdiyi sahə şimalda Midiyadan Qadriona (əslində Qordiana, yəni Kürdüstan olmalıdır – B.T) *qədər uzanıb, Midiyanı Babildən ayıran Dəclə çayının aşağı axarına çatırdı"* (Kalankaytuklu, 1993, s. 14).

Bu məlumatdan göründüyü kimi, Vlll əsr tarixçisi, Yafəsə verilən torpaqlardan söz açarkən, Midiyanın adını çəkir. Midiya isə eramızdan əvvəl Vll – V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətin adıdır. Müəllif bununla sadəcə sözügedən əraziyə işarə etmişdir. O, kitabının "Yafəs və Arandan başlayaraq lll Vaçaqana qədər Albaniyada hakim olan hökmdarların siyahısı" adlı Vll fəslində Yafəsi Albaniyanın, yəni Azərbaycanın ilk xaqanı kimi təqdim edir, ondan hökmdar kimi söz açır. Kitabının ll fəslində, Yafəsin soyundan və bu soyun hakim olduğu ölkələrdən danışarkən, Musa Kağankatlı yenə də Azərbaycanı birinci sırada göstərir və ilk iki yerə Atropatena və

Albaniyanı, yəni Azərbaycanın cənub və şimalını
yerləşdirir.

Ümumiyyətlə, bu ardıcıllıq eyni mövzuya toxunmuş əksər xristian müəlliflərin əsərlərində də müşühisə edilir. Bu baxımdan lV əsr tarixçisi Pamfilanın oğlu Yevseviyin yazdıqları da maraq doğurur:

"...Bunlar isə Nuhun üçüncü oğlu Yafəsin soyundan olan xalqlardır. Midiyadan Speriyaya, okeandan Akvelona qədər onlar belə düzülmüşlər; midiyalı-lar, albanlar, qarqarlar.., sarmatlar.., meotlar, iskitlər, tavriyalılar.., bastaranlar...

Yerləşdikləri ölkələr isə bunlardır; Midiya, Albaniya, Meotiya, Sarmatiya, Taorvaniya, İskitlər ölkəsi..." (Алиев., 1987, c. 100).

Bənzər fikrə Portlu İppolitdə də rast gəlirik. O da Yafəs oğullarından söz açaraq onların torpaqlarını sıralayarkən Midiya və Albaniyanın adını ilk sırada çəkir (Алиев., 1987, c. 96).

XlX əsrin görkəmli Azərbaycan tarixçisi və maarifçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanovun yazdığına görə,Yafəs türklərin ilk hökmdarı olmuşdur. O, Xlll – XlV əsrlər müəllifi Həmdullah Müstövhi Qəzvininn "Tarixi-Qozide" və XV əsr müəllifi Xondəmirin "Xülasətül-Əxbar" əsərlərinə istinad edərək, Yafəsin oğulları barədə ətraflı məlumat vermiş, onun birinci oğlunun adının Türk olduğunu qeyd etmişdir (Bakıxanov, 1951, s. 31).

Yafəsin şahlığının mərkəzi kimi Azərbaycan ərazisini göstərən xristian tarixçilərdən fərqli olaraq, müsəlman tarixçilər bu mərkəz kimi "Şərq ölkələri və Türküstsnın" adını qeyd etməkdədirlər. Bu baxımdan XlV əsrin böyük Azərbaycan tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin və onun məşhur "Cami ət-Təvarix" əsəri də istisna deyildir:

"Türk tarixçiləri və yüyrək dilli salnaməçilər bildirirlər ki, Nuh əleyhissəlam, – Allah ona rəhmət eləsin, – yer üzünün adamlar yaşayan hissəsini oğlanları arsında böləndə şərq ölkələrini, Türküstanı və ona yaxın yurdlarla birlikdə böyük oğlu Yafəsə verdi. Yafəs türklərin təbirincə Olcay xan ləqəbini aldı. O, səhrada yaşayırdı.

Olcay xanın yaylağı və qışlağı Türküstan torpaqlarında idi: Yaz aylarını o, İnanc şəhərinin yaxınlığında olan Ortaq və Kurtaqda keçirir, qışlayanda isə yenə o tərəflərdə – Qaraqorum adı altında məşhur olan Qaraqumdakı Borsuk adlanan yerdə olurdu. Həmin yerdə iki şəhər vardı: Biri Talas, o biri Karı Sayram və bu sonuncu şəhərin qırx böyük qızıl qapısı vardı. İndi orada müsəlman türklər yaşayır, həmin yer Kunçi mülklərinin yaxınlığındadır və Kaydudan asılıdır... Olcay xanın paytaxtı da burada yeləşirdi" (Rəşidəddin, 1992, s. 10)

Türklərin mənşəyinin Nuhun oğlu Yafəsə bağlanması fikrində bütün yəhudu, xristian və müsəlman mənbələri yekdildirlər. Bu baxımdan türkologiyanın atası hesab edilən Kaşğarlı Mahmudun söylədikləri də maraqlıdır:

“Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısının soyu əleyhissalam Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu Türkə qədər uzanır”

Olcay xanın, yəni Nuh oğlu Yafəsin xaqanlığının mərkəzi barədə xristian və müsəlman tarixçilərinin verdikləri məlumatlar ilk baxışdan bir-birindən fərqli görünsə də, birincilərin daha düzgün məlumat verdiklərini söyləyə bilərik. Əslində müsəlman tarixçilərin söylədikləri sələflərinin söylədiklərini inkar etmir. Məsələ burasındadır ki, xristian mənbələrində, o cümlədən “Albaniya tarixi” kitabında Azərbaycanın şimalı, yəni Albaniya həm də “Şərq ölkəsi” adlandırılır (Kalankatuklu, 1993, s. 17-19, Fəzlullah Rəşidddin də “Şərq ölkələri” ifadəsini işlədir. “Türküstan” ifadəsinə gəlincə, bu ifadə müəyyən dövrdə Azərbaycanı da əhatə etmişdir və bunun ən gözəl sübutu “Kitabi – Dədə Qorqud”dur. Bu əsərdə Həm Qazan xan, həm də Bayandır xan “Türküstanın dirəyi” adlandırılırlar. Bu fikri başqa bir Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl – Tehrani əl – İsfahaninin “Kitabi – Diyarbəkriyyə” əsəri də təsdiqləyir (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 20). Həm yazılı mənbələr, həm də mövcud arxeoloji və yerüstü abidələr bir-birini heyrətamiz şəkildə tamamlayaraq, Yafəsin (Olcayın) atası Həzrət Nuhun yaşayış yeri kimi Azərbaycan ərazisinə işarə etməkdədir. Deyilənlərin ən əsas və təkzibedilməz sübutu Həzrət Nuh əleyhissəlamın məzarının Azəbaycanda, daha dəqiq desək, Naxçıvanda olmasıdır (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 190).

Mahmud Kaşğarlı da Azərbaycanı Türküstan, başqa sözlə, Turan sınırları içərisində göstərmişdir. Bu barədə Zəki Vəlidi Toğan belə yazmışdır:

“”Oğuz” dastanının əsas təməlini təşkil edən “Şu” və Tonqa Alp” rəvayətlərində, İran hökmdarları ilə hərb edikləri anladılan xaqanların mərkəzi Çu hövzəsində Balasağun və şərqi Türküstandakı Kaşğar şəhərləridir. Ancaq Azərbaycann şimalndakı Şabran ilə cənubundakı Qəzvin şəhərləri də bu Tonqa Alpın (Əfrasiyabın) şəhərləri olaraq göstərilməkdədir”.

Həzrət Nuh və tufan barədə ən qədim məlumata “Bilqamıs dastanı”nda rast gəlirik. Tövrat və Qurani-Kərimdəki süjetlərlə, cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, bü-tünlüklə üst-üstə düşən şumer süjetində sözügedən peyğəmbər Utnapişti adı ilə yad edilməkdədir. Baş verənlər isə onun öz dilindən nəql edilir. Xatırladaq ki, söhbət Tövratdakı süjetdən təqribən 2 min il daha qədim olan süjetdən gedir.

Tövratda Nuhun gəmisinin yan aldığı dağın Anadolunun şərqindəki Ağrı dağı olduğu bildirilir. Qurani – Kərimədə isə söhbət Cudi dağından gedir. ”Bilqamıs dastanı”nda isə bu dağ Nisir dağıdır. Bu halda söhbət Naxçıvandakı Nəhəcir dağından getməlidir. Azərbaycan rəvayətlərindən birində isə belə deyilir:

Nuhun gəmisi öncə Cudi dağına, daha sonra Ağrı dağına yan alır, sonra Haçadağa toxunub onun zirvəsini parçalayıb haçalayır və ən sonda Nəhəcir dağına ilişib dayanır. Nuh gəmidən burada endiyi üçün əraziyə Nuhçıxan deyilir. “Naxçıvan” adı da buradan yaranıb (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 194).

Hər halda, fakt budur ki, Nuhun qəbri Naxçıvandadır və minillərdir ki, xalq tərəfindən ziyarət edilir. Nuhun Naxçıvanla bağlılığı barədə mötəbər mənbələrdən biri də I – II əsrlərdə yaşamış Roma tarixçisi Ptolomeyin yazdıqlarıdır. O, Nuhun Nuksuanada, yəni Naxçıvanda yaşayıb burada öldüyünü, burada yerdən duz çıxarmaqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir.

Maraqlıdır ki, Naxçıvanda duz mağarası kimi tanınan və minillərdir duz çıxarılan mağarada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar burada duz istehsalına minillər öncə, yəni təqribən Həzrət Nuh dövründən başlandığını göstərmişdir ki, bu da Ptolomeyin məlumatını təsdiq edir. Üstəlik də Duzdağ ərazisində aparılan son arxeoloji tədqiqalar nəticəsində məlum olub ki, həmin ərazi dünyada duzun ilk dəfə istehsal və tətbiq edildiyi ərazidir.

Deyilənlərə Səlcuqlular dövründə peyğəmbərin qəbrinin üzərində sərdabə tikildiyini, sonrakı əsrlərdə bir çox səyyahın bu sərdabəni ziyarət edərək, əsərlərində bu barədə qeydlər etdiyini əlavə etmək lazımdır. Yəni bu şəxsin heç də mifik şəxsiyyət deyil, real tarixi şəxsiyyət olduğu, fəqət sonrakı dövrlərdə ətrafında bir çox miflər uydurulduğu heç bir şübhə oyatmır (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 194).

Tədqiqatçı Yusif Səfərov "Bir əfsanənin mənşəyi" adlı məqaləsində bölgədən toplanmış nümunələrin qısa məzmununu təqdim etməklə tarixi bir araşdırma aparmış, xalq dilindən söylənilən əfsanələrin şumer, akkad və yəhudi variantları arasındakı oxşar süjetlərin ilk mənbəyini araşdırmağa çalışmış və qədim akkad dilində olan Şumer əfsanəsini ilk mənbə kimi götürmüşdür. Naxçıvan toponiminin yaranmasını əfsanəyə bağlayan müəllif sözün birinci tərkib hissəsi "Nax"ın Nuh sözünün fonetik variantı olması ilə əlaqələndirmişdir (Səfərov, 1982, s. 33).

Məlum olduğu kimi, dünya tufanı haqqında Nuh əfsanəsi mifoloji dünyagörüşü özündə əks etdirən, keçmiş yaddaşdan qopmağın mümkünsüzlüyünü göstərən folklor nümunələrindən biridir. Əfsanənin səyyar süjetinin təsiri nəticəsində Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında bir çox variantlar yaranmışdır (Səfərov, 1997, s. 33). Bu baxımdan Azərbaycan və onun bir guşəsi olan Naxçıvan da istisna deyil.

S.H.Kramer tufan haqqında Babil mifinin mənbəyinin Şumer əfsanələri olduğunu bildirməkdədir (Крамер, 1965 c. 175). Qədim Şumer mənbələrində və Bibliyada yer alan Nuh əfsanəsi ilə oxşar süjet xəttinə malik olan Azərbaycan folklor nümunələrində də yaradılışın Adəmdən sonrakı ikinci təşəkkülü Nuhla bağlı təsəvvür olunur. Belə nümunələrdən biri bu cümlələrlə başlayır:

Bir gün Nuhun arvadı sırfa açıb xəmir yoğururdu. Durub təndirə od salmaq istədi. Duvağı qaldıranda quruyub qaldı. Təndir yarıya kimi suyla dolmuşdu. Arvad gedib əhvalatı ərinə söylədi… (AFA NF, 1994 s. 67).

Əfsanələrdə gəmi hazırlığında Nuh tək olmur. Gəmi hazırlığında onun köməkçisi Ac pəhləvan xüsusilə seçilir. Ac öz doyumsuzluğu ilə ətraf kəndlərə, insanlara zərər verirdi. Nuh Ac pəhləvanda xarakter dəyişikliyi etməklə onun mənəvi tərbiyəçisi kimi çıxış edir.

Əfsanənin məzmunundan belə aydın olur ki, Nuh Acı doyuracağına söz verir və bu sözünə elə Acın öz əməyi ilə nail olur. Əfsanəyə görə on gün meşədə ağacları qırıb tökəndən sonra Nuhun kəsdiyi öküzün bir budunu yeyib doyanda Acı təəccüb bürüyür. Bu necə mümkün ola bilərdi. Nuh isə pəhləvana halal işin müqabilində doya bildiyini deyir və artıq Ac pəhləvan haramdan, oğurluqdan əl çəkir. Nuh halallığın doğru yolunu ona göstərir. Xalq ona məlum olan peyğəmbərlik, yəni seçilmişlik keyfiyyətini əfsanədə məhz tərbiyəçi kontekstində təqdim edir. Əfsanədə Nuhun gəmisi, sənətkarlıqda mahir olan yeddi usta tərəfindən bir aya hazırlanır.

Məshəti İsmayıl Rüstəm qızının fikrincə, əfsanədə zaman xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki Nuh Nəbi tufanın başlanma vaxtını bilmirdi. Vaxtın çatdığını Nuha arvadı xəbər verir. Tufanın ilkin əlaməti arvadının xəbər verdiyi kimi, təndirin yarıya kimi suyla dolması idi. Əfsanədə deyilir ki, Nuhun arvadı üç aylıq azuqə götürür. Nuh da ailəsini və hər heyvandan bir cüt götürüb gəmiyə minir. Yalnız oğlanlarından biri "mən uca dağın başına çıxaram" deyərək Nuha itaət etmir. Qırx gün qırx gecə yağış yağır bütün canlıları tələf edir (İsmayıl Rüstəm qızı, 2008, 121-122).

"Nuhdaban" əfsanəsinə görə Nuhun gəmisi Gəmiqayada quruya oturur. Nuhun oğulları uca-uca dağların od tutub yandığını görəndə dəhşətlə bağırırlar: "Aman Tanrı! Günahımız nədi ki, indiyədək tufanda qaldıq, indi də od-alova düşmüşük. Amma bu qorxu çox çəkmədi, gördülər ki, od-alov onları yandırmır. Yaşıl çəmənə, gülə, çiçəyə də toxunmur (AFA NF, 1994 s. 70).

Məshəti İsmayıl Rüstəm qızı yazır:

"Yanan dağların biri Gəmiqaya, biri Ilandağ, biri Ağrı dağı idi. Nuh Nəbi oğlanlarına gördükləri odun möcüzəli olduğunu deyərək bu arada yurd salmağı nəsihət edir, bu üç dağın onlara qüvvət, bərəkət verəcəyini, yağıdan, şərdən qoruyacağını deyib dayandığı yerdən bir addım irəli atır. Ilk əvvəl dabanı yerə dəydiyinə görə bura "Nuhdaban" deyirlər. Oğulları isə Nuhun sözünə əməl edərək həmin yerdə yurd salır. Göründüyü kimi, üçüncü mərhələdə yeni başlanğıc, torpağın möcüzəsi, Nuhun oğullarına nəsihəti, Nuhun adlandırmaları və qanunauyğunluğun dəyişilməsi motivi var. Belə ki, mozalan və qaranquşun forma dəyişikliyi, yaxud insana qarşı təhlükənin ilk olaraq qaranquşun anlaması, peyğəmbərlik missiyasını yerinə yetirən Nuhun hər üç mərhələdə canlı və cansız varlıqlarla kosmoloji əlaqəsi bütün mətnlərdə əks olunmuşdur. Əslində üçüncü mərhələdəki arxaik məzmun keyfiyyət etibarilə özündən əvvəlkilərin davamıdır. «Nuh tufanı» əfsanəsinin ikinci mərhələsində, yəni tufan bölümündə gəmi və xilas olanlara qarşı təhlükə gəminin özündə baş verir. Real təhlükə heyvanlara xas xüsusiyyətlə bildirilir" (İsmayıl Rüstəm qızı, 2008, 122-123).

Yazılı və şifahi ədəbi nümunələrdə rast gəldiyimiz adqoyma ənənəsini özündə yaşadan "Nuh tufanı" əfsanəsinə görə, Ağrı, Ilandağ, Kəmki dağlarına adları məhz Nuh Nəbi vermişdir:

…Su qalxdı, dünyanın üzünü almağa başladı. Gəmi də suyun üzünə qalxdı… Günlər, həftələr dolandı. Gəmi bir gün nəyəsə toxunub keçdi. Gövdəsi bərk yırğalandı. Nuh Nəbi bildi ki, gəmi dağa toxundu.

-Pəh, nə ağır dağdı- dedi. Başından heç qarın əskik olmasın.

Odu-budu, dağın adı «Ağrıdağ» qaldı. Başından da qar əskik olmadı. Bir həftə də keçdi. Gəmi yenə silkələndi. Nuh Nəbi gəmidəkilərə:

-Bu da inan dağdı,- dedi.

Bu dağın da adı «Inandağ» oldu. Zirvəsi də zərbədən iki yerə

haçalandı. Gəmi səfərə davam etdi. Bir az getmişdilər ki, təkrar silkələndi. Nuh gəmidəkilərdən soruşdu:

- Bu dağ o dağdan kəm ki deyil? Dağın adına «Kəmki» dedilər… (AFA NF, 1994, s. 67-68).

Məshəti İsmayıl Rüstəm qızının yazdığına görə, zamanla «Inandağ» sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq "Ilandağ" kimi tələffüz olunmuşdur:

"Əfsanədən göründüyü kimi, Naxçıvanın çevrəsində dağ adlarının Nuhla bağlanması dağa və dini dəyərlərə xalq inamının nəticəsidir. Türk xalqlarının təfəkküründə dağa, daşa inamın mövcudluğu bədii yaradıcılıq nümunələrində geniş şəkildə əks olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, keçmişdən bu günədək yaşayan adət-ənənələrə görə yeni doğulan körpəyə böyüklər ad qoyar, müqəddəslər və ululer hər bir şeyə (canlı və cansız varlıqlara) ad verər, alqış – qarğış söyləyərlər. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, Nuh əfsanələrində adlar müəyyən əlamətlər nəzərə alınmaqla Nuh Nəbi tərəfindən verilir. Buna bənzər epizod «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da vardır.

Tufandan sonrakı ikinci törəyiş Nuhun oğulları ilə başlayır. Tarixi saxtalaşdırmaqdan çəkinməyən ermənilər Naxçıvanı və hətta Nuh əlehissəlamı ermənilşdirməyə cəhd edirlər. Lakin tarixi faktlar, çoxsaylı folklor mətnləri, türk dilinin xüsusiyyətləri bu iddiaları təkzib edir. Sözlərin mənşəyini adları tədqiq edən alim Firudin Rzayev Nuhun övladı Yafəsi (Yafəti) özlərinə baba sayan ermənilərdə bunu xatırladan heç bir ada rast gəlinmədiyini, əksinə türklərdə Yafət, Yafəz, Yafəs kimi adların çoxluğunu bir fakt kimi irəli sürür. Akademik Isa Həbibbəyli bütövlükdə Naxçıvan sözünün «Nuhçıxan» ifadəsi ilə bağlı ola biləcəyini bildirmişdir" (İsmayıl Rüstəm qızı, 2008, 119-120).

İkiçayarasında uzun müddət arxeoloji qazıntılar aparmış və şumerlərin qədim Ur şəhərinin qalıqlarını üzə çıxarmaqla məşhurlaşmış görkəli amerikalı arxeoloq Leonard Vulli qazıntılar zamanı "Nuh tufanı" nın izlərini aşkarlamış və beləcə, sözügedən olayın mif olmadığını sübut emişdir. Deməli, Həzrət Nuh gerçək tarixi şəxsiyyət olduğu kimi, tufan da qədimdə baş vermiş gerçək bir hadisədir.

Madam ki, bu belədir, deməli, xristian və müsəlman tarixçilərin Yafəsin türklərin ilk şahı olması və böyük bir dövlətə başçılıq etməsi barədə söylədiklərinə tam ciddi yanaşmaq lazımdır. Həmin mənbələr bu dövləti dünyann ilk dövləti kimi təqdim edir. Təsadüfi deyil ki, qədim şumer mənbələri ölkəmizin ərazisində mövcud olan və Şumer dövləti ilə iqtisadi-siyasi əlaqələr saxlayan bir dövlətdən söz açmaqdadır. Söhbət mixi yazılarda Aratta adı altında yad edilən və Şumer ilə eyni dövrdə mövcud olmuş qədim bir dövlətdən gedir (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 195-196).

Görkəmli Azərbaycan alimi, qədim Şərq tarixinin gözəl bilicisi, mərhum Yusif Yusifovun yazdığına görə, eramızdan əvvəl lll minillikdə Azərbaycanda dövlət qurmlarının meydana gəldiyi müşahidə olunur:

"Cənubi Azərbaycan İkiçayarasına yaxın bir ərazidə yerləşirdi. İkiçayarası-nın qədim Azərbaycan tayfaları ilə erkən siyasi münaqişələri və iqtisadi əlaqələri Şumer-Akkad mixi yazılarında əks olunmuşdur. Bu qaynaqlar göstərilən hadisələrlə əlaqədar Aratta ölkəsini, kuti, lullu və su tayfalarını yad edir. Uruk şumer şəhər - dövləti Aratta ilə iqtisadi əlaqələr yaratmaq və hətta ölkəni özünə tabe etmək istəyirdi. Akkad hökmdarları kuti və lullu tayfalarının İkiçayarasına müdaxiləsinə qarşı mübarizə aparırdılar. Şumerlər və akkadlar Cənubi Azərbaycan, onun təbii sərvətləri barədə müəyyən təsəvvürə malik idilər" (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 61).

Aratta dövləti Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. Şumer və Aratta dövlətləri arasında əlaqələr "En – Merkar və Aratta hökmdarı", "En – Merkar və En-Sukuşsiranna", "En – Merkar və Luqlbanda", "Luqalbanda və Hurrum dağı" kimi bir neçə şumer dastanında əks olunmuşdur. Sözügedən dastanların və digər mənbələrin təhlili Arattanın ərazisinin Cənubi Azərbaycanın ərazisi ilə üst-üstə düşdüyünü, onun cənub sınırlarının Qəzvin və Həmədandan keçdiyini söyləməyə əsas verir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 61).

Aratta Cənubi Azərbaycanda miladdan öncə lll minilliyin birinci yarısında, bəlkə, ondan da qabaq meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi. Bu dövlətin Şumer dövləti ilə diplomatik, siyasi və iqtisadi əlaqələri ümumdünya beynəlxalq diplomatiya, siyasət və iqtisadi əlaqələr tarixinin başlanğıc nöqtəsidir. Aratta və Şumer şahları arasındakı yazışma isə tarixin ilk diplomatik sənədləridir. Həmin sənədlərin məzmunu şumer mixi kitabələri sayəsində dövrümüzədək ulaşmışdır.

Mixi yazılardan belə aydın olur ki, Şumerə hökmranlıq edən, Uruk sülaləsindən olan En-Merkar, bugünkü dillə desək, Merkar (Berkə) xan Aratta xanından Uruka tabe olmağı tələb etmiş, Aratta xanı da öz növbəsində Uruku və bütün Şumer şəhərlərini özünə tabe etmək üçün tədbirlər görmüşdür. Mənbələrin məlumatına görə, Şumer xanı Arattanı ziyarət etmiş, bu iki dövlətin başçıları arsında daim məktublaşma aparılmış, sami tayfalarının Şumerə hücumları zamanı Merkar xan Aratta xanına kömək üçün müraciət etmiş, o da Şumerdən yardım əlini əsirgəməmişdir. Hətta Şumerin dağıdılmış məbədlərini bərpa etmək üçün ora tikinti materialları və sənətkarlar göndərmişdir.

Arattada çoxtanrıcılıq mövcud idi. Şumerdə olduğu kimi, Arattada da İninni və Utu kultları geniş yayılmışdı. Məhsuldarlıq və çobanlar tanrısı Dumuzi də böyük hörmət

görməkdə idi. Lama adlı bir tanrıya sitayiş edildiyi barədə də məlumat var (Oğuz, Tuncay, 2009, s. 197-198).

Zəngin yeraltı faydalı sərvətləri olan Arattanın əhalisi qızıl, gümüş, qurğuşun, mis, dağ daşı, lacivərd istehsal edirdi. Qiymətli metallardan hazırlanan əşyalar və lacivərd Şumerə ixrac edilirdi.

Şumer mətnləri bizə təkcə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən qədim dövlət, onun mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və xarici siyasəti barədə deyil, həmçinin Arattanın dövlət quruluşu barədə də çox önəmli məlumat verməkdədir. Bu mətnlərdən göründüyü kimi, Arattanı ali kahin (qam, şaman) idarə edirdi. Bu isə dövlətin teokratik yapıya sahib olduğuna dəlalət edir. Ən maraqlı məlumat isə odur ki, Arattada parlament tipli bir şura da mövcud olmuş və hökmdar bəzi hallarda həmin şuranın fikrinə də müraciət etmişdir. Bu barədə Y. Yusifov yazır:

"Şumer ilə Aratta arasında siyasi rəqabət gücələnirdi. Aratta hökmdarı En-Sukuşsiranna En-Merkarın onu ali hökmdar kimi tanımasını tələb edir. En-Merkar isə ona əks tələb göndərir. Belə olduqda En-Sukuşsiranna şuranı toplayır. Şura üzvləri ona En-Merkara tabe olmağı məsləhət görürür. Aratta hökmdarı bu təklifi rədd edir…" (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 65-66).

Şumer mənbələrindən göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində hələ e.ə lll minillikdə parlament tipli bir qurum da olmuşdur ki, bu qurumu dünya parlamentarizm tarixinin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul etmək olar və lazımdır. Fəqət hökmdarın bu qurumun təklifini rədd etməsi onun hüquqlarının məhdudluğuna dəlalət edir. Bununla belə, Şumer – Akkad mənbələri sübut edir ki. Artıq e.ə lll minillikdə ölkəmizin ərazisində dövlət başçısının seçilməsi, özü də bəlli bir müddətə seçilməsi praktikası da mövcud olmuşdur. Üstəlik də əcdadlarımız bu praktikanı hakimiyyətləri altına aldıqları Şumer və Akkad ərazisində də tətbiq etmişlər.

Yuxarda söylənilənlrdən belə aydın olur ki, Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən qədim türk dövlətiylə, yəni Aratta ilə qədim Şumer dövləti arasında sıx iqtisadi, siyasi, diplomatik və mədəni əlaqələr mövcud olmuş, hər iki dövlət eyni tanrılara sitayiş etmişlər. Türklərin sitayiş etdikləri Tenqri qədim Şumerdə Dingir adı ilə məşhur idi. Bundan başqa hər iki ölkədə türklərin Odu və ya Qodu, şümerlrin isə Utu dedikləri eyni günəş tanrısına və türklərin Umay, Umay Nənə, Umay Ene (Ana) və ya da sadəcə Ana və ya Nənə, şümerlrin isə İninni və ya İnana adlandırdıqları doğum və bərəkət ilahəsinə sitayiş edilmişdir. Əldə olan şumer mətnləri bu günə qədər Azərbaycanda yaşamaqda olan bəzi inanc və adətlərin Şumerdə də mövcud olduğunu göstərməkdədir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 65-66).

Maraqlıdır ki, ölkəmizin ərazisində kökü minilliklərin dərinliklərinə, daha dəqiq desək, ən azı Eneolit dövrünə qədər uzanan "yağış çağırmaq" ovsunu Aratta dövləti dövründə (e.ə lll – ll minilliklərdə) də davam etmişdir ki, bu barədə şumer mətnləri xəbər verməkdədir. Həmin mətnlərdən aydın olur ki, Aratta əhalisinin həyatında əkinçilik önəmli yer tuturdu. Burada dəmyə əkinçiliyi geniş yayılmışdı. Əkin sahələrinin

məhsuldar olması isə yağışın yağıb – yağmamasından asılı idi. Əsasən taxıl və noxud əkən Aratta əhalisi quraqlıq zamanı kahinə (şamana) müraciət edir, o da ovsun oxumaqla yağışın yağmasını təmin edirdi. Bu, şümer mixi kitabələrinin birirndə öz əksini belə tapmışdır:

"Tanrıların ali kahini İşkur göyü guruldadır, ildırım çaxdırır, dağlara lərzə salır və yağış yağdırır. Bu zaman buğda və noxud göyərir… yetişən buğdanı anbara… Arattanın ali kahini üçün gətirir və sarayda onun qabağına tökür…" (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 66).

Burada ən qədim türk inanc və adətlərinin izinə rast gəlirik.

Şumer mənbəyində haqqında bəhs edilən olay bu ənənənin köklərinin ən azı lll minilliyə və Azərbaycan (Aratta) ərazisinə uzandığını sübut edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində isə məlum olmuşdur ki, ölkmizin ərazisində bu inam və adət hələ Eneolit dövründə (e.ə. Vl – lV minilliklər) mövcud olmuşdur. Xatırladaq ki, arxeoloq H. Cəfərovun yazdığına görə, Azərbaycanın Eneolit əhalisinin həyatında dini ayin və ovsun mərasimləri də müəyyən yer tuturdu. Qarğalar təpəsində kiçik çalada tapılmış və odun təsirindən qaralmış daş topasını tədqiqatçılar quraqlıq zamanı yağış "çağırmaq"mərasimi ilə bağlayırlar (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 32).

Şumer mənbələri Arattanın mədəni səviyyə baxımından Şumerdən üstün olduğunu, bu üzdən də Şumer hökmdarı En – Merkarın (Merkar xanın) öz ölkəsində məbədlər tikdirmək üçün arattalı ustalara ehtiyac duyduğunu əks etdirməkdədir. Həmin mənbələrə görə, Şumer hökmdarı Aratta sənətkarlarına sahib olmaq üçün İniniyə (Umay Nənəyə) dua edərək deyərmiş :

"Xanımım İnini, (Aratta adamları) qoy mənə Urukda qızıl və gümüşü ustalıqla emal etsinlər, təmiz lacivərd parcalarından, qızıl – gümüş qatışığındn, təmiz lacivərddən… Urukda, açıq təpədə, sən yaşadığın "Anşan evində" qoy (məbəd) tiksinlər. İşıqlı Giparın (İnini və kahinlərin yaşadığı ibadətgahın) ortasını, sən yaşadığın yeri Aratta (adamları) qoy mənim üçün bəzəsin… Aratta adamları dağlarından dağ daşı gətirsinlər, qoy mənim üçün böyük ibadətgah ucaltsınlar. Böyük məbədi, (tanrılar) məbədini qoy parıldatsınlar. Mənim ayinlərimi kulabda qoy mənim üçün qoy düzgün ifadə etsinlər. İşıqlı dağa bənzər "abzu"(hovuz, şəlalə, fontan) qoy mənim üçün qursunlar, (meşəli) dağa bənzər "eredu" mənim üçün qoy təmizləyib hazırlasınlar…" (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 65-66).

Bu mətndən gördüyümüz kimi, Şumer şahı təkcə məbədlər tikmək üçün yox, həm də dini ayinləri düzgün ifa etmk üçün arattalılara ehtiyac duymuşdur ki, bu da dolayısı ilə şumerlərin Arattanın dini təsiri altında olduğunu və ya hər iki ölknin eyni dini görüşləri paylaşdıqlarını göstərir. Başqa bir mətndən isə belə aydın olur ki, hər iki ölkədə eyni dil və eyni yazıdan istfadə olunurdu. Həmin mətdə şumer qasidinin En – Merkarın məktubunu Aratta hökmdarına (ali kahininə) gətirməsindən söz açılır və deyilir:

"Arattann ali kahini bişmiş gili (mixi kitabəni) elçidən aldı…, gilə baxdı, sözlər mismar kimi qalxdılar" (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 64).

Musa Kağankatlı özünün “Albaniya tarixi” kitabında qeyd edir ki, Yafəsin oğullarından olan Kimerdən (Qamerdən) kimmer (qamer) xalqı törəmişdir:

“Yafəsin oğulları budur: Homer (Kimer) – hamirlər (kimmerlər) onun nəslindəndirlər…” (Kalankaytuklu, 1993, s. 14-15).

Kimmerləri e.ə. Vlll əsrin Azərbaycan və Ön Asiya sakinləri kimi göstərən mixi kitabələrdən fərqli olaraq Herodot e.ə. V srdə onlardan Qara dənizin quzey sahillərinin sakinləri kimi söz açmaqdadır. Tarixin atası eyni zamanda onların bu əraziyə iskitlərin təzyiqi ilə Araz çayı sahillərindən köç etməyə zorlandıqlarını bildirməkdədir. Belə hesab olunur ki, bu etnik qrup guya Güney Qafqaz və Ön Asiyaya Quzey Qafqzdan Daryal keçidini keçərək gəliblərmiş, yəni onlar Azərbaycan və Ön Asiyanın avtoxton əhalisi deyilmiş. Bu fikrin doğru olmadığını irəlidə göstərəcəyik. Hələliksə qeyd edək ki, onların Araz çayını keçərək e.ə. 715-ci ildə Urartu ordusunu darmadağın etdikləri və Urartunu tutduqları dəqiq məlum olan faktdır (Меликашвили, 1954, с. 278-281).

Kimmerləri “qamira” adlandıran aşşur mənbələri onlardan Manna, yəni Azərbaycan sakinləri kimi söz açmaqda və onların hökmdarı Tuqdammenin (Toxtamışın) adını çəkməkdədirlər. (Гейбуллаев, 1991, с. 327-219). Rus və bəzi Avropa elmi ədəbiyyatında yayğın olan fikrə görə bu xalq irandilli idi (Дьяконов, 1951, с. 239-241). Lakin əldə olan təkzibedilməz dəlillər bunun əksini sübut etməkdə, kimmerlərin türkdilli olduqlarını birmənalı şəkildə ortaya qoymaqdadır. Dünyaya “İlliada” və “Odiseya” kimi iki nəhəng poema bəxş emiş Homer bu xalqdan “at südü sağanlar” kimi bəhs etmişdir (Homer. İlliada, Xlll, 1). At südünü sağanların və ondan kımız hazılayanların isə məhz türk xalqları olduğu bəllidir. İrandillilər içərisində belə hala rast gəlinməmişdir.

Erkən orta əsrlər tarixçisi Prokopiyanın dedikləri isə əvəzsiz mənbə hesab edilə bilər:

“…Saqinlərdən sonra ölkədə çoxluq təşkil edən Meotiy bataqlığından Tanais çayının bataqlığa tökülən yerinə qədər çoxlu hun tayfaları yerləşmişlər. Burada yaşayan xalqları qədimdə kimmer, indi isə utiqur adlandırırlar” (Oğuz, 2002, s. 20; Гейбуллаев, 1991, с. 96-97).

Prokopiyanın verdiyi məlumatdan göründüyü kimi, hun türkləri, o cümlədən hunların bir qolu olan utiqurlar qədimdə kimmer adlanmışlar. Bu isə o deməkdir ki, kimmerlərin türklüyü antik müəlliflərdə heç bir şübhə oyatmamışdır.

Hun soylarından olan utiqur və kutriqurların mənşəyi ilə bağlı bir əfsanə də eyni fikri təsdiqləyir. Bahəddin Ögəl özünün “Türk mifologiyası” kitabının Avropa hunlarının maralla bağlı əfsanələrindən söz açan bölümündə həmin əfsanəni də təqdim edir:

Vaxtilə Kimmer kralınn Kutriqur və Utiqur adlı iki oğlu var imiş. Günlərin birində bu iki uşaq ov etmək üçün çölə çıxır. Ov axtardıqları zaman dişi bir marala rast gəlir və maral qovmağa başlayırlar. Maral qaçır, uşaqlar qovurlar və ən nəhayət bir dənizin kəmarına gəlirlər. Uşaqlar maralı dənizə sıxışdırıb vurmaq istəyirlr, lakin maral dənizə

atılıb üzməyə başlayır. Uşaqlar da üzə – üzə maralın dalınca gedirlər. Maral qabaqda, uşaqlar da arxasında sahilə çıxırlar. Uşaqlar quruya ayaq basan kimi maral yoxa çıxır (Ögəl, 2006, s. 575).

Hun türklərinin genezisi ilə bağlı bu əfsanə sözügedən xalqın Anadoludan Şərqi Avropaya gəldiklərini, soy ağaclarının kimmerlərdən, deməli, Azərbaycan və Şərqi Anadoludan cücərdiyini söyləməyə tam əsas verir.

Musa Kağankatlının "Albaniya tarixi"ndə yazılanlara əsasən, Azərbaycanda xaqanlıq institutunun təsisi və dövlətçilik tarixinin başlanğıcı Nuh tufanından sonraya təsadüf edir və bilavasitə Nuhun adı ilə bağlanır. Azərbaycanın və ümumiyyətlə türklərin ilk xaqanı kimi isə Həzrət Nuhun oğlu, samilərin Yafəs, türklərin isə Bulca (Abulca, Olcay) adı ilə tanıdıqları şəxsin adı çəkilir:

"Qardaşlar Nuhun təkidi ilə bir-birini qarət etməyəcəkləri barədə and içdikdən sonra Nuhun Yafəsə təyin etdiyi sahə şimalda Midiyadan Qadriona qədər uzanıb, Midiyanı Babildən ayıran Dəclə çayının aşağı axarına çatırdı" (Kalankaytuklu, 1993, s. 14).

Yuxarıda qeyd etdik ki, Musa Kağankatlının yazdığına görə, Yafəsin oğullarından biri Kimer idi və kimmerlər onun soyundandır (Kalankaytuklu, 1993, s. 14-15).

Müəllif eyni zamanda kimmerlərin soy babası olan Kimeri Azərbaycanın (Albaniyanın) Yafəsdən sonrakı ikinci xaqanı kimi təqdim edir.

1933-cü ildə Aşşurbanipalın (e.ə.668-663) Ninəviyyədəki İştar məbədindən tapılmış mərmər lövhə üzərindəki yazısında başqa yazılardan kimmerlərin xaqanı kimi tanınan Tuqdamme (Toxtamış) "Saka ölkəsi"nin və ya sakların hökmdarı kimi təqdim edilir. Mətnin naşiri R.Tompson "saka" (sak) ifadəsindən sonra gələn mixi işarəni özünəməxsus şəkildə şərh edərək, bu halda hansısa fərqli sak boyundan söhbət getdiyi fikrini əsaslandırmaq istəmişdir. Lakin sonralar X. Tadmor iddia etdi ki, ifadəni "Saka və Qutium" (Qutium ölkəsi, kutilər ölkəsi) kimi oxumaq lazımdır. Onun fikrincə, yazıdan belə çıxır ki, kimmelərin öndəri Tuqdamme Aşşur mənbələrindən Manna ilə bağlı olduqları məlum olan sakların üzərində də hökm sahibi imiş (Грантовский, 1960, с. 84).

Herodotun yazdıqlarından belə anlaşılır ki, kimmerlərin bu bölgədəki hakimiyyətinə hansısa iskit tayfası son qoymuş, onları Araz çayını keçərək öncə Qara dənizin cənub sahillərinə, daha sonra isə şimal sahillərinə sıxışdırmışdır. Tarixin atasının yazdığına görə, iskitlər Araz çayı sahilində yaşayırdılar. Onlar Araz çayını keçib kimmerlər ölkəsinə gəldilər və onları təqib etməyə başladılar (Гасанов, 2000, с. 24). Lakin mütəxəssislər həmişə nədənsə iskitlərdən Azərbaycana gəlmə xalq kimi söhbət açmışlar. Halbuki, arxeoloji faktlar da, ən qədim yazılı mənbələr də iskit və iskit-sakların ilkin vətəninin məhz Azəbaycan və Ön Asiya olduğunu göstərməkdədir.

Musa Kağankatlı Yafəsin övladlarından, yəni oğullarından və nəvələrindən danışarkən, Əşkinazın (Aşkenaz, Askenaz) da adını xüsusi vurğulayaraq sarmatların onun soyundan olduqlarını qeyd etmişdir:

“Tirasın oğulları bunlardır: Əşkinaz – sarmatların cəddidir…” (Kalankaytuklu, 1993, s. 15).

Əsərlərində iskit və saklara önəmli yer ayırmış Strabon (e.ə.63-b.e.23) iskitləri əsasən iki yerə: roksolanlara və sarmatlara bölmüş, ikncilərin isə çar sarmatları və kaziq sarmatlarından ibarət olduqlarını vurğulamışdır (Гасанов, 2000, c. 51). İosif Flaviy (l əsr) də sarmatlardan iskit tayfalarından biri kimi söz açmaqda, onların Romaya hücumlarından danışdığı yerdə “iskitlərin sarmat adlanan hissəsi” ifadəsini işlətməkdədir (Гасанов, 2000, c. 53).

Yuxarıda qeyd etdiymiz kimi, Strabona görə, sarmatların bir bölümü “sarmat -kaziqlər, yəni sarmat-qazaxlar adlanmışlar. Maraqlıdır ki, qazax xalqının etnogenezində iştirak etmiş soylardan biri də sarmatlar olub (Абромзон, 1960, 116). Antik müəlliflərin fikrincə, sarmatlar iskitlərlə amazonkaların izdivacından törəmişlər və iskit dilində danışırdılar. Bu müəlliflərin yazdığına görə, sarmatlar Qara dəniz iskitlərindən və Don çayından şərqdə məskun idilər. Eyni mənbələrin təhlilindən belə aydın olur ki, onların torpaqları bugünkü Rusiyanın Kalmıkiya, Həştərxan, Stavropol və Rostov bölgələrini əhatə edirdi. Antik müəlliflərin bəziləri sarmatları “savromat” da adlandırmışlar. Məsələn, Herodot “savromat” yazdığı halda, eradan əvvəl lV əsrdə yaşamış Skilak Karianidli “sarmat” ifadəsini işlətmiş, Ovidiy Nazon isə hər iki addan istifadə etmişdir. Pliniy isə yunanların sarmatları “savromat” adlandırdıqlarını bildirmişdir (Гейбуллаев, 1991, c. 329-330).

Diodor Siciliyalı və Pliniyin bildirdiklərinə görə, sarmatlar Midiyadan, yəni Cənubi Azərbaycandan iskitlər tərəfindən köçə zorlanmışlar. Elə bu səbəbdən də bəzi antik müəlliflər sarmatları midiyalılarla, yəni madaylarla eyniləşdirmişlər. Məsələn, Pliniy və Yuliy Solin sarmatları midiyalıların törəmələri hesab etmişlər. Pliniy türkləri sarmatların bir qolu saymış, Pomponiy Mela isə türklərlə sarmatların qonşu olduqlarını yazmışdır. Eradan əvvəl ll əsr müəllifi Dionisiy Pereqet isə sarmatları hunlarla eyniləşdirmişdir. Fakt isə budur ki, qıpçaq mənşəli qazax soylarından biri də sarmatlardır və onlar qazaxların içərisində “şermat” və “sarmat teleu” adları ilə məşhur idilər (Гейбуллаев, 1991, s. 329-330, 334). Bu fakt qədim Atropatenanın paytaxtının nədən Kazaka (Qazax) adlandığını başa düşməmizə və nədən qıpçaq elementinin oğuz mənşəli Azərbaycan türkcəsində xüsusi bir plast təşkil etdiyini başa düşməmizə yardımçı olur.

Maraqlıdır ki, bəzi antik müəlliflərin sarmatların soy babaları saydıqları maday xalqının da qazaxların etnogenezində iştirak etdikləri məlumdur.

Müqəddəs “Tövrat” kitabında Yafəsin oğullarından söz açılarkən, onlardan birinin Maday olduğu bildirilir. Eradan əvvəl lX-Vlll əsrlərə aid mixi yazılarda Madayın soyundan gələn xalqdan – maday xalqından və eradan əvvəl Vll-Vl əsrlərə aid mixi yazılarda isə bu xalqın Azərbaycanda qurduğu Madayya dövlətindən söhbət açılır. Qədim yunan müəllifləri, o cümlədən eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodot bu dövləti Midiya dövləti, xalqını isə midiyalılar kimi qeyd etmişlər.

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycanda formalaşan digər türk soy və boyları kimi madayların da izlərinə sonrakı əsrlərdə Türküstanda rast gəlirik. Sonralar hansısa səbəbdən Azərbaycanı tərk edən bu qədim türk soyu qazax türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etmişdir. Qazax xalqını təşkil edən türkdilli soylardan biri də madaylar olmuşlar (Востров, Муканов, 1968, c. 118). Azərbaycanda yaşayan və sonradan qazaxların, qırğızların, özbəklərin, eləcə də qaraqalpaqların etnogenezində yaxından iştirak etmiş soylardan biri də albanlardır (Велиханов, lV, c. 326; Abramzon, 1960, c. 66, 82; Кармышева, 1954, c. 16, tablo 2; Жданко, 1950, c. 41). Yafəsin soylarından biri olan albanların adı yazılı mənbələrdə miladdan sonrakı mənbələrdə qeyd edilsə də, onlar eradan əvvəl lV əsrdə baş vermiş olaylarla əlaqədar yad edilirlər.

Azərbaycandan iskitlər tərəfindən köçə zorlanan və Şimali Qafqaz ərazisində məskunlaşan sarmatlar hunlar tərəfindən darmadağın edildikdən sonra bir neçə istiqamətə yayılmışdılar. Bunların bir hissəsi Qazaxıstan ərazisinə köçərək qazax xalqnın etnogenezində yaxından iştirak emiş, ikinci bir hissəsi Fransa və İspaniyaya mühacirət edərək uzun müddət bu ərazidə hökm sürmüşlər. Üçüncü qrup isə Britaniya istiqamətinə yürüş edərək orada Britaniya dövlətçiliyinin və ilk kral sülaləsinin əsasını qoymuşdular. İngilis mənbələrinə görə, Britaniyanın ilk əfsanəvi kralı, əfsanəvi Kamelot şəhər-dövlətinin və kral sülaləsinin əsasını qoyan ser Artur sarmat idi.O öldükdən sonra əsl türk kimi dəfn edilmiş və məzarının üzərində böyük bir kurqan ucaldılmışdı. Dördüncü qrup isə Quzey Afrikya qədər gedib çıxmışdı (Ковалевская, 1984, c. 75, 80-81).

Klavdi Ptolomey (ll əsr) özünün "Coğrafiya bələdçisi" adlı əsərinin "Avropa Sarmatiyasının mövqeyi" adlı bölümündə bu ölkənin sakinlərindən biri kimi iskit – alanların da adını çəkməkdədir (Гасанов, 2000, c.53). İosif Flaviy də özünün "Yəhuda savaşı haqqında" əsərində alanları iskitlərin bir qolu adlandırır (Гейбуллаев, 1991, s. 286).

Alanlara xüsusi bir tədqiqat əsəri həsr edən və var gücü ilə bu xalqın guya irandilli osetinlərin əcdadı olduğunu sübut etməyə çalışan V. B. Kovalevskaya məsələ antropologiyaya gəldikdə yazır:

"Katakomba tipli qəbirlərdən çıxan kəllələrin quruluşu bir çox mütəxəssis tərəfindən incələnmiş alanlar ensiz sifətli, uzun başlı cənubi avropoid irqinə məxsus olmuşlar və həm özləri ilə çağdaş olan girdəbaş tipli yerli əhalidən, həm də onların birbaşa varisləri olan müasir osetinlərdən fərqlənmişlər" (Ковалевская, 1984, c. 171).

Maraqlıdır ki, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tapılan və ən azı Mezolit dövründən tutmuş son Tunc dövrünə qədərki böyük bir zaman kəsiyini əhatə edən skeletlər uzunbaşlı kaspi-oğuz tipinin bütün Qafqaz ərazisini əhatə etdiyini, girdə-baş kafkasion tipinin daşıyıcılarının bu bölgəyə çox-çox sonrakı dövrlərdə gəl-diklərini sübut etməkdədir.

Tarixçi alim Kərəm Məmmədov mövzu ilə bağlı yazır:

“Qafqaz ərazisində məskun olan xalqların sayının çoxluğu, onların müxtəlif dil ailələrinə mənsub dillərdə danışması, bölgənin fiziki – coğrafi şəraitinin mürək-kəbliyi və bu mürəkkəbliyin ayrı-ayrı etnosların təcridinə gətirib çıxarması etnoge-nez proseslərinin öyrənilməsi baxımından Qafqaz ərazisindən əldə edilmiş paleo-antropoloji materialın önəmini artırmaqdadır. Qafqaz ərazisində məlum olan ən qədim kəllə sümükləri Qobustandan, Kiçikdaşın ətəyindəki “Firuz”mağarasından tapılmışdır. Bu tapıntılar Mezolit dövrünə aiddir. Eyni dövrə aid edilən və eyni morfoloji xüsusiyyətləri daşıyan insan qalıqları Cənubi Azərbaycan ərazisindən də tapılmışdır.Üzün nisbətən ensizliyi və kəllənin nisbətən uzunsovluğu ilə fərqlənən bu tip bütün Qafqaz və Cənubi Azərbaycan üçün təkcə Mezolit dövründə deyil, Eneolit, yəni Mis-daş və Tunc dövrlərində də xas olmuşdur. Bu insan tipi elm aləmində “kaspi” və ya “oğuz”tipi adlanır və öz parametrlərinə görə Azərbaycan türklərinin antropoloji tipinə uyğundur və digər qonşu xalqların göstəricilərindən əsaslı surətdə fərqlənir”(Мамедов, 2005, с. 123).

Antropoloji tədqiqatlar bütün Qafqaz və Cənubi Azərbaycan ərazisində Mezolit dövründə yaradılan zəngin mədədniyyətin qurucularının məhz Azərbaycan türklərinin əcdadları olduğunu birmənalı şəkildə sübut etməkdədir. Bu faktı Qobustan ərazisində təsbit edilən və ayrı-ayrı türk soy və boylarına aid soy tamğaları da sübut etməkdədir. F .Muradova deyir:

“Qobustanda insan, heyvan, balıq və sairə təsvirləri lə yanaşı, müxtəlif işarə və tamğalara da rast gəlinməkdədir” (Мурадова, 2005, с. 130).

İskit, sak və sarmatları irandilli hesab edən bir çox elm adamı alanların da irandilli olduğunu söyləyərək, onların osetinlərin ulu babaları olduqlarını iddia etməkdədirlər. Lakin həmin alimlər eyni zamanda sarmat və alan qəbirlərindən tapılmış skeletlərin antropoloji cəhətdən irandilli osetinlərə deyil, qıpçaq mənşəli, türkdilli qaraçay və balkarlara uyğun gəldiyini (Ковалевская, 1984, с. 171), həmin qəbirlərdən çıxan əşyaların üzərində tük-run yazılarına və türk tamğalarına rast gəlindiyini (Ковалевская, 1984, с. 172-173) etiraf etmiş, bunu izah etməkdə çətinlik çəkmişlər. Halbuki, bu halı izah etmək üçün alanların və asların dili haqqında Biruninin (Xl əsr) söylədiklərini yada salmaq tamamilə yetərlidir. Bu böyük alim həmin xalqların qıpçaq və Xorəzm (karluq) dillərinin qarışığı olan xüsusi bir dildə danışdıqlarını yazmışdır (Якубовский, 1944, с. 54).

Maraqlıdır ki, qaraçay və balkar türkləri bugünə qədər özləini alan-kumanların davamı hesab etməkdədirlər (Zeynalov, 1981, s. 232). Osetinlər də balkar türklərini “ası” və ya “asiaq” (aslar), qaraçay türklərini isə “Stur-Asiaq” (böyük aslar) adlandırırlar. (Ağasıoğlu, 2995, s. 13).

Musa Kağankatlı “Albaniya tarixi” kitabının “Yafəs və Arandan başlayaraq lll Vaçaqana qədər Albaniyada hakim olan hökmdarların siyahısı” adlı Vlll fəslində Yafəsdən başlayan və övladları tərəfindən davam etdirilən şahlığın nümayəndələrini sadalayarkən 4-cü sırada Toqarmanın (Türkün) adıını çəkir:

"Yafəs, Homer (Kimer), *Tiras, Toqarma* (Türk)*..."* (Kalankaytuklu, 1993, s. 19).

Maraqlıdır ki, yəhudi dinini qəbul etmiş Xəzər xaqanı İosif Bizans imperatoruna yazdığı məşhur məktubunda xəzərlərin Toqarmanın (Türkün) 10 oğlundan biri olan Xəzərin nəslindən olduqlarını qeyd etməkdə, Toqarmanın oğullarının adlarını belə sıralamaqdadır: Uyğur, Turis, Oğuz, Bizal, Tırna, Xəzər, Yanur, Bulqar, Savir **(**Плетнева, 1976, с. 7**)**.

Bu fakt xəzərlərin etnogenezinin bilavasitə Azərbaycan və Şərqi Anadolu ilə bağlı olduğunu söyləmək üçün tamamilə yetərlidir. Məktubun sonrakı hissəsində söylənilənlər də bu faktı təsdiqləyici mahiyyətdədir. Xaqan yazır ki, ən başda xəzərlər az saylı və zəif idilər, lakin sonralar özlərindən qat-qat güclü olan boylarla mübarizə aparıb onlara qalib gəldilər, onların torpaqlarına sahib oldular. Onlar qaçır, xəzərlər təqib edirdilər. Bu, rəqiblərin Kuştantiniya yaxınlığındakı Runa çayını keçmələrinə qədər davam etdi. Məktubda qaçanların kimlər olduğu da bildirilir: u-n-n-t-r. Bu məktubda deyilənləri şərh edən alimlər buradakı Runa çayının Dunay, Kuştantiniyanın Konstantinopol (İstanbul), "u-n-n-t-r" kimi oxunan xalqın isə onuyğurlar və ya utiqurlar (otuzuyğurlar), başqa sözlə, uyğurlar olduğu fikrində yekdildilər **(**Плетнева, 1976, с. 7**)**.

Burada istər-istəməz, Diador Siciliyalının iskitlər haqqında söylədikləri yada düşür və hər iki müəllifin eyni hadisədən söhbət açdığı ehtimalı ağla gəlir. Diador Siciliyalı yazır:

"...Əvvəllər onlar azsaylı idi və Araz qırağında yaşayırdılar, onda şöhrət sahibləri olmadıqları üçün onlara həqarətlə baxılırdı. Lakin hələ qədim vaxtlardan strateji bacarığı ilə seçilən bir savaşqan başçılarının başçılığı altında onlar Qafqaza qədər dağlarda, Okean və Meoyiy (Azov) *gölü sahillərindəki düzlərdə və Tanais çayına qədərki sair bölgələrdə ölərinə ölkə əldə etdilər...Xeyli vaxt keçəndən sonra ...Tanais çayından o tərəfdə Trakiyaya qədər geniş əraziləri də özlərinə tabe edib, hərbi yürüşlərini başqa istiqamətdə yönəltdilər..."* (Ağasıoğlu, 2005, s. 101).

Məlumat üçün bildirək ki, Dunay çayının axdığı ölkələrdən biri də Bolqarıstandır və Trakiya bu ölkənin bir hissəsini əhatə edir. Həmin ərazi İstanbula yaxındır. Əgər hər iki halda eyni hadisəsən söhbət gedirsə, – antik müəlliflərin bütün türkləri, o cümlədən xəzərləri iskit adlandırdığı məlumdur, – bu halda xəzərlərin öz tarixlərinin ən başında Araz çayı sahillərində yaşadıqları heç bir şübhə oyatmır.

Söhbətin bu yerində xəzərlərin etnogenezinin ilkin mərhələsinin Azərbaycanla bağlılığını təsdiq edən daha bir tarixi faktı, Təbərinin son dərəcə maraqlı bir məlumatını diqqətə çatdırmağa ehtiyac duyuruq. Salnaməçinin yazdığına görə, Sasani şahı Qubadın ömrünün son illərinədək Aran (Albaniya), Gürcüstan, Vaspurakan, Sisəcan (Sisakan // Zəngəzur) xəzərlərin əlində qalmış…, Qəbələ hunların mərkəzi olmuşdur:

"...Buna görə bu əyalətlərlə birlikdə Azərbaycana Xəzər məmləkəti demişlər" (İslam Ansiklopedisi, 1950, s. 90).

Xəzər xaqanı İosifin Yafəs soyundan Toqarmanın oğulları sırasında adlarını çəkdiyi üç nəfər, o cümlədən xəzərlərin soy babası Xəzər haqqında Vll əsrdə yaşamış suriyalı salnaməçi İohan Efeslinin "Tarix" əsərində daha qədim mənbələrdən götürülmüş çox maraqlı bir qeyd var:

"Bizans imperatoru Mavrikinin dövründə Daxili İskitiyadan (İskitlər ölkəsindən) üç qardaş öz xalqları ilə birlikdə hərəkətə keçdilər. Qardaşlardan Bulqar adlı biri Roma imperiyasının sərhədlərinə tərəf yollandı. Digər ikisi isə alanların Bersiliya adlandırılan ölkəsində məskunlaşdılar. Bu ərazi sonralar qardaşlardan birinin-Xəzərin adı ilə Xəzər adlanmağa başladı" **(**Плетнева, 1976, с. 15**)**.

Xəzər xaqanının məktubundan göründüyü kimi, Xəzər xaqanı həm xəzərləri, həm də oğuz, uyğur, bulqar, savir və s. türk boylarını Albaniya, yəni Azərbaycan hökmdarının soyu kimi təqdim edir və bununla da türk xalqlarının ilkin etnogenezinin Azərbaycan ərazisi ilə bağlı olduğunu dolayısıyla təsdiq etmiş olur. Bu sırada oğuzlarn da adının çəkilməsi diqqətçəkicidir.

3. **İşin elmi nəticəsi.**

Nuh və Yafəslə bağlı əfsanə və rəvayətlərin qədim qaynaqlarla tutuşdurulması bizə ölkəmizin ərazisinin əzəldən ən qədim Türk Yurdu olduğunu, pratürklərin bu ərazidə zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaratdığını söyləməyə əlavə əsas verir. Bu, gəldiyimiz əsas nəticədir.

4. **İşin elmi yeniliyi.**

İşin elmi yeniliyi tədqiqatın metodundadır. Fikrimizcə, məsələyə məhz bu kontekstdən yanaşma gələcəkdə tarixşünaslıq elmində tamamilə yeni bir istiqamətin doğmasına gətirib çıxara bilər.

5. **İşin tətbiqi əhəmiyyəti.**

Əgər sonrakı tədqiqatlar eyni nəticəni verərsə, gələcəkdə bölgələrə folklorşünas, etnoqraf və arxeoloqların birgə eksprdisiyalarının təşkili zərurəti yarana bilər. Gəlinən nəticələr bu ekspedisiyalar üçün "yol xəritəsi" rolunda çıxış edər.

ƏDƏBİYYAT

Qısaltma

AFA NF – Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan folkloru.

Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində

Ağasıoğlu F. Azər xalqı, B.2005.

Azərbaycan tarixi, B.,"Azərnəşr", 1994.

Bakıxanov A. Gülüstani – İrəm, B., 1951.

İslam Ansiklopedisi, Xll cüz, Milli Egitim Bakanlığı, İstanbul, 1950.

Ismayıl Rüstəm qızı M. Naxçıvan əfsanələri. Naxçıvan, Elm, 2008. 190 s.

Kalankaytuklu M. Alban tarixi."Elm", B.,1993.

Oğuz Y. Qədim Azəbaycan və Anadolu türkləri. "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB.,B.,2002.

Oğuz Y. Tuncay B, Türkün gizli tarixi. B., Apostrof, 2009, 49 s.

Ögəl B. Türk mifologiyası. l c. B.,"MBM", 2006.

Rəşidəddin. Oğuznamə. Tərtibçi İ.M.Osmanlı. B.: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.

Səfərov Y. Bir əfsanənin mənşəyi. Elm və həyat, 1982, №10, s. 32-33.

Səfərov Y. Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri və onların təsnifinə dair. Gənc ədəbiyyatşünasların V respublika konfransı, məruzələrin tezisləri. Bakı, Elm, 1987, s. 105-106.

Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. "Maarif", B.,1981.

Rus dilində

Абромзон С.М. Этнический состав северной Киргизии. Труды Киргиз-ской археологическо-этнографической экспедиции., вып., lV , Москва, 1960.

Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. "Элм", Б.,1987.

Велиханов Ч.Ч. Сочинения, тт.,l-lV.

Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата,1968.

Гасанов З. Царские Скифы. “LibertyPublishing House”,New York, 2000.

Гейбуллаев Г.А. К Этногенезу азербайджанцев. “Элм”, Б.,1991.

Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов. XXV Международная конференция востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960.

Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источникн по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2.

Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. «ТИЭ. Новая серия», 1950, т. lX.

Ковалевская В.Б. Кавказ и аланы. “Наука”, М.,1984.

Крамер С. Н. История начинается в Шумере. Наука, М., 1965, 256 с.

Мамедов К. О палеоантропологии народов Кавказа. Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru., AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, B., 2005.

Меликашвили Г. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, l, Наири-Урарту,Тбилиси, 1954.

Мурадова Ф. Датировка наскальных изображений Гобустана…Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru., AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, B., 2005.

Плетнева С. А. Хазары, М., 1976, с. 7.

Якубовский А.Ю. “Китаби-Коркут” и его значение для изучения туркменского общества в эпоху средневековья, журн. “Совет эдебияты” , Ашхабад, 1944, № 6.

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın erkən etnik tariximizin müxtəlif folklor abidələrində qorunaraq dövrümüzədək ulaşmış nümunələri qədim tarixi mənbələrdə söylənilənlərlə tutuşdurulur və bunun əsasda etnik və dövlətçilik tariximizə işıq tutulur.

Açar sözlər: Nuh, Yafəs, Aratta, türklər, kimmerlər, saklar.